סימן יג

הגדרת זמני "לילה" ו"יום"

בגמרא (ברכות ח, ב) מובאת ברייתא: "תניא רבי שמעון בן יוחי אומר פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה, אחת קודם שיעלה עמוד השחר ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר, ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה". ומקשה הגמרא: "הא גופא קשיא, אמרת פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה אלמא **לאחר שיעלה עמוד השחר ליליא הוא** והדר תני יוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה אלמא **יממא הוא.** ומתרצת הגמרא: "לא לעולם **ליליא הוא** והא דקרי ליה יום דאיכא אינשי דקיימי בההיא שעתא, אמר רב אחא בר חנינא אמר רבי יהושע בן לוי הלכה כרבי שמעון בן יוחי". ומביאה הגמרא "**איכא דמתני,** לא **לעולם יממא** הוא והאי דקרו ליה ליליא דאיכא אינשי דגנו בההיא שעתא".

ומבואר בדברי הגמרא שני איכא דאמרי אם הזמן שבין עלות השחר לעלות החמה נחשב יום לגבי קריאת שמע של שחרית או לילה לגבי קריאת שמע של ערבית. ובדברי התוס' שם (ד"ה לא) מבואר שנידון זה אינו רק ביחס לקריאת שמע אלא **לכל המצוות**, האם הזמן שבין עלות השחר להנץ החמה נחשב יום או לילה. וז"ל התוס': "לא לעולם ליליא הוא, תימא אם כן לימא רבותא שפעמים יש אדם קורא לאחר שיעלה עמוד השחר שני פעמים ויוצא בו משום שחרית ומשום ערבית. וי"ל דהכי קאמר לעולם לילא הוא **בשאר מצות דבעינן בהו יום** כמו תפילין וציצית, אבל גבי קריאת שמע לא הואיל ואיכא אינשי דקיימי בההיא שעתא לאו זמן שכיבה הוא". וכן כתבו התוס' שם (ט, א ד"ה לעולם יממא הוא) "ואם תאמר ליתני שתי פעמים קודם הנץ החמה והוי רבותא טפי דאפילו קודם הנץ הוי זמן דקריאת שמע של שחרית, וי"ל כדפרישנא דהאי יממא לענין שאר מצות, אבל לענין קריאת שמע הואיל ואיכא אינשי דגנו לאו זמן קימה הוא".

ונראה לדון בענין זה, כיצד מוגדר הזמן שבין עלות השחר להנץ החמה, האם נחשב יום או לילה.

בגמרא (שבת כא, ב) "וכבתה אין זקוק לה, ורמינהו, מצותה משתשקע החמה **עד שתכלה רגל מן השוק**, מאי לאו דאי כבתה הדר מדליק לה. לא, דאי לא אדליק מדליק". וכתב שם הרמב"ן על דברי הברייתא שמצותה עד שתכלה רגל מן השוק, היינו רק למצוה מן המובחר, אבל יוצא ידי חובתו בהדלקה כל הלילה. וכך נפסק להלכה בשו"ע (סימן תרע"ב ס"ב) "עבר זה הזמן ולא הדליק, מדליק והולך **כל הלילה**".

ואף שמלשון המחבר "כל הלילה" היה מקום להבין שכוונתו עד הבוקר, כלומר עד זריחת החמה, מכל מקום כבר כתב המשנה ברורה (ס"ק יא) "כל הלילה, **עד עמוד השחר**", ומקור הדברים במג"א ובפר"ח כמו שהביא בשער הציון (ס"ק טז). ויש להבין מדוע אמנם פירוש "כל הלילה" לגבי מצות הדלקת נר חנוכה הוא עד עלות השחר ולא עד הנץ החמה.

ומצאתי בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ג סימן תסג) שכתב בענין זה, וז"ל: "מי שלא הדליק נר חנוכה, אם מותר להדליק בברכה **אחר עמוד השחר**, דלא שייך לומר "שרגא בטיהרא" מאי אהני, כיון דאכתי לא האיר היום, **נ"ל דמותר**. דהא נס דמנורה היה בודאי גם ביום, שהיה דולק כל שמונה ימים, בלילה וביום וכו'. רק ביום אינו יכול להדליק נר חנוכה, ששרגא בטיהרא מאי אהני ["נר בצהרים אינו מאיר", רש"י חולין דף ס' ע"ב]. מ"מ, **אחר עמוד השחר שעוד לא האיר היום כולו** ונהנים מאורו ושרגא אז מהני, **פשיטא שיכול להדליק בברכה**".

והביא ראיה לדבריו מדברי המשנה (מגילה פרק ב משנה ה) "**כל היום** כשר לקריאת המגילה ולקריאת ההלל ולתקיעת שופר ולנטילת לולב ולתפלת המוספין וכו' **כל הלילה** כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואברים, זה הכלל דבר שמצותו ביום כשר כל היום, דבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה". ומכך שלא הזכירה המשנה במצוות הנוהגות כל הלילה הדלקת נר חנוכה, רואים שיכול להדליק גם לאחר עלות השחר, מכיון שכל הנאמר במשנה שם שמצוותם כל הלילה היינו רק עד עמוד השחר, ואם כן מכך שלא נכלל גם נר חנוכה הרי שמצוותו גם אחר כך, עד שיאור היום.

ולהלן כתב עוד ההתעוררות תשובה: "וראיתי לרשב"א (שבת כא, ב) בסוגיא דכבתה, דנקט לפשיטות וז"ל דאם רצה להדליק מדליק סמוך לשקיעת החמה, דהא איכא פרסומי ניסא עכ"ל עי"ש. והא דתני משתשקע החמה, היינו, דאז איכא חיובא שצריך להדליק, אבל יכול להקדים, ומביא ראיה לזה. ומכש"כ לאחר עמוד השחר שעדיין

חשיכה ואיכא היכרא יותר וכבר נתחייב בה, ונקט שם ג"כ בפשיטות, דיכול להדליק כל הלילה, דמצותה בליליה כשר כל הלילה".

ומבואר בדברי ההתעוררות תשובה, כפי שאמנם משמע מפשטות דברי המחבר, שזמן הדלקת נר חנוכה "כל הלילה" היינו כל זמן שעוד לא זרחה השמש והאיר היום, ושפיר גם אחרי עמוד השחר אפשר להדליק נר חנוכה. כי הרי כל הסיבה שלא מדליקים נר חנוכה ביום היא מטעם "שרגא טיהרא מאי אהני", אולם בין עלות השחר עד הנץ החמה כיון שעדיין חשוך ויש לנר משמעות כיון שהוא מאיר, שפיר יכולים להדליק הנר ולקיים המצוה. וזהו דלא כמש"כ המשנה ברורה ש"כל הלילה" פירושו "עד עמוד השחר", ומשעה זו כבר אי אפשר לקיים מצוות הדלקת הנר.

ונראה לבאר שנחלקו המשנה ברורה וההתעוררות תשובה **ביסוד ההגדרה מהו זמן ה"לילה"**. לפי התעוררות תשובה, **לילה פירושו חושך**, אך גם **כשלא חשוך לגמרי זהו גם כן לילה** [כגון בין עלות השחר והנץ החמה]. ולכן אפשר להדליק נר חנוכה גם לאחר שעלה עמוד השחר, כי מכיון שעדיין חשוך כל זמן שלא זרחה החמה, הרי זה נחשב לילה, ואפשר להדליק נר חנוכה שזמנו "כל הלילה" [ונראה שבזמן שאחר עלות השחר וסמוך להנץ החמה שכבר לא חשוך מודה התעוררות תשובה שאין זה נחשב לילה]. אולם לפי המשנה ברורה, הגדרת "לילה" איננה תלויה באור ובחושך, אלא **לילה הוא זמן**. וזמן הדלקת נר חנוכה היא **בלילה גמור**, ואם חשוך כל עוד שאין זה בזמן הלילה, אין זה לילה, ולכן לאחר עלות השחר למרות שעדיין חשוך מכיון שאין זה זמן הלילה אין יכולים כבר להדליק נר חנוכה ולקיים המצוה.

ב.

נפקא מינה נוספת במחלוקת המשנה ברורה וההתעוררות תשובה היא, האם מותר לקדש את הלבנה אחר עלות השחר.

כתב הרמ"א (או"ח סימן תכו סע' א) "ואין לקדש החודש אלא **בלילה** בעת שהלבנה זורחת ונהנין מאורה". ובמשנה ברורה (ס"ק ג) שם: "ונהנין מאורה, דהיינו בעת **שזריחתה ניכרת** על גבי הקרקע".

ובשו"ת התעוררות תשובה (סימן קצט) נשאל אם מותר לקדש הלבנה אחר עלות השחר, והשיב: "נ"ל **שמותר לקדש הלבנה גם אחר עלות עמוד השחר**, כי לא נזכר בשום מקום שדוקא בלילה מקדשין וכו' וגם אחר עלות השחר היא מאירה ונהנין ממנה".

הרי לנו פסקי המשנה ברורה והתעוררות תשובה לשיטתם. ההתעוררות תשובה שסובר שיכול להדליק נר חנוכה לאחר עלות השחר מכיון שלילה פירושו חשכה, ולאחר עלות השחר עדיין חשוך מכיון שלא האיר היום, סובר גם לגבי קידוש לבנה, מכיון שלאחר עלות השחר עדיין חשוך ואור הלבנה ניכר ונהנים מאורה, יכולים לקדש הלבנה. אולם לפי המשנה ברורה, מכיון שקידוש לבנה הוא בזמן הלילה, ולילה פירושו זמן לילה גמור, וכמו בנר חנוכה שהדלקתו רק בזמן לילה גמור ולא אחר עלות השחר, כך גם לא יקדש הלבנה לאחר עלות עמוד השחר מכיון שאין זה זמן לילה גמור ואין זריחת הלבנה ניכרת.

וראיתי בשו"ת ציץ אליעזר (חלק יז סימן יז) שנשאל אם סוף זמן קידוש לבנה הוא בליל שבת, מה יעשה מי שלא קידש עדיין את הלבנה עד אז, מחד גיסא לכאורה עדיף שיברך **בליל שבת** בגלל פסק הרמ"א ש"אין לקדש הלבנה אלא בלילה", וזהו הלילה האחרון שיוכל לקדש את הלבנה. אולם מאידך אולי עדיף שיקדשה **מבעוד יום** קצת לפני כניסת השבת מטעם שכתב המג"א (סימן תכו ס"ק ז) שאין לקדש בליל ש"ק ע"פ הסוד.

והסיק הציץ אליעזר שמכיון שאין ברירה אחרת, למרות שאין לקדש את הלבנה בליל שבת כדברי המג"א, מכל מקום עדיף לקדש בליל שבת מאשר להקדים ולקדש מבעוד יום קצת.

ולכאורה לפי דברי התעוררות תשובה שסובר שאפשר לקדש הלבנה אחרי עלות השחר, כיון שאין דין לקדש **בזמן לילה** דוקא, אלא **כאשר חשוך** והלבנה מאירה ונהנין ממנה, היה מקום לומר שבנידון השאלה שסוף זמן קידוש לבנה בליל שבת יוכל לקדש מבעוד יום סמוך מאד לכניסת השבת כאשר כבר מתחיל להחשיך והלבנה כבר מאירה ונהנין ממנה.

אולם ראיתי בהערות עקבי סופר הנדפסים בשולי גליון שו"ת התעוררות תשובה, שכתב לחלק שכל חידושו של ההתעוררות תשובה הוא רק שיכול לקדש לבנה לאחר עלות השחר כיון שאז חשוך ונהנים מאורה, מה שאין כן לקדשה לפנות ערב, בזה מודה למש"כ הרמ"א שמקדשין את הלבנה בלילה [ובמשנה ברורה (שם ס"ק ב) ביאר:

"לאפוקי בין השמשות שהלבנה נראית קצת ועדיין הוא יום"]. נמצא לפי דברי עקבי סופר בדעת ההתעוררות תשובה, יהיה עדיף לקדש את הלבנה **בשבת לפנות בוקר [לאחר עלות השחר לפני הנץ החמה]** מאשר לקדש כל הלילה.

ובשו"ת ישכיל עבדי (או"ח ח"ח סימן כ אות נג) הביא את דברי התעוררות תשובה שהתיר לקדש הלבנה אחרי עלות השחר אם נראית טוב, ותמה עליו שמפשטות דברי הרמ"א "ואין לקדש החודש **אלא** בלילה" משמע שבא למעט שרק בלילה מקדשים וכל שאינו לילה אין מקדשים, וגם אין לקדש לאחר עלות השחר מכיון שאין זה נקרא לילה. ומסיים: "עוד אני אומר טעם כעיקר, מה שמקדשים אותה רק בלילה, משום **שזמן שליטת הלבנה הוא רק בלילה**, ולכן עלינו **לברך אותה רק בזמן שליטתה**, בזמן שהיא זורחת ונהנים לאורה דנותנים שבח להקב"ה על שנתן לנו אור הלבנה להינות לאורה. ואמנם אחרי שעלה עמוד השחר שכבר עבר השלטון לחמה, אין מקום לברך הלבנה, בזמן שכבר עבר שלטונה ונכנס בגבול השמש".

אכן לפי המבואר בדברי התעוררות תשובה, סיבת הברכה על הלבנה **לא תלויה בזמן**, שיש דין לקדש אותה בזמן **לילה**, כאשר הלבנה שולטת בעולם, וכפועל יוצא, לאחר עלות השחר כאשר החמה שולטת החמה אין לברך, אלא הדין הוא שהברכה צריכה להיות **בלילה, פירושו בחושך,** ובעולם ניכר אור הלבנה, ואם כן שפיר אפשר לברך עליה גם אחרי עלות השחר מאחר ועדיין חשוך ונהנין מאורה. [והדברים מסתברים, שהרי גם אור הלבנה מגיע בעצם מאור החמה, נמצא שגם בזמן שהלבנה מאירה זהו משלטון החמה. ולכן גדר הברכה הוא על התמעטות הלבנה, וזמן הברכה הוא כל אימת שנהנים מאורה].

והנה נחלקו הפוסקים האם קידוש לבנה היא מצות עשה שהזמן גרמא. ובשו"ת האלף לך שלמה (סימן קצג) כתב להעיר בדברי המג"א (סימן תכו) שנשים פטורות מקידוש לבנה כיון דהוי מ"ע שהזמן גרמא, וז"ל: "ובחידושי תמהתי עליהם, דמ"ע שהזמן גרמא לא הוי רק אם גוף המצוה שייך בכל יום בשנה ואין מניעת קיומה רק מכח הזמן, בזה נחשב מ"ע שהזמן גרמא. **אבל בלבנה, אין המניעה מכח הזמן**, רק מכח גוף הלבנה שאינה מתחדשת רק מחודש לחודש, ולא שייך לברך אחר שכבר הולכת וחוסרת, והוי כאילו לא היה לבנה מעולם, ואם כן אין המניעה מכוח הזמן, ולכך לא שייך לומר דהוי מ"ע שהזמן גרמא". ומבואר בדבריו שקידוש לבנה אינו מ"ע שהזמן גרמא, והיינו שסיבת הברכה על הלבנה **לא תלויה בזמן**.

וכמו שנתבאר, זהו כעיקר דעתו של התעוררות התשובה שסיבת ברכת קידוש לבנה אינה תלויה **בזמן**, שיש דין לברכה בזמן **לילה** כאשר הלבנה שולטת בעולם, אלא הברכה צריכה להיות **בלילה, פירושו בחושך,** ובעולם ניכר אור הלבנה [ואם כן יש אסמכתא לדברי ההתעוררות תשובה מדברי האלף לך שלמה].

ואילו מדברי המג"א שסובר שקידוש לבנה היא מצות עשה שהזמן גרמא נראה מבואר שגדר דין קידוש לבנה **תלוי בזמן.** ומעתה הדברים מתאימים עם המבואר לעיל בדעת המשנה ברורה שסובר שקידוש לבנה הוא בזמן הלילה, **ולילה פירושו זמן לילה גמור**, וכמו בנר חנוכה שהדלקתו רק בזמן לילה גמור ולא אחר עלות השחר, כך גם לא יקדש הלבנה לאחר עלות עמוד השחר כיון שאין זה זמן לילה גמור שאין זריחת הלבנה ניכרת. וכפי שהבאנו לעיל מדברי שער הציון, מקור דינו של המשנה ברורה בנר חנוכה הוא מהמג"א, ואם כן אזיל המג"א לשיטתו, שהגדרת לילה היא זמן, ולא אור וחושך, וכמו שנתבאר.

ג.

לפי המבואר לעיל במחלוקת המשנה ברורה והתעוררות תשובה בהגדרת "לילה", יהיו נפק"מ נוספות בקיום הלכות שמצוותם **ביום** או **בלילה** בזמן שבין עלות השחר לזריחת החמה, כדלהלן:

א. ציצית

"מאימתי מברך על הציצית בשחר, משיכיר בין תכלת שבה ללבן שבה" (שו"ע או"ח סימן יח סע' ג). וכתב הרמ"א: "ואם לבשו מעלות השחר ואילך, י"א דמברך עליו וכן נוהגין". ובמשנה ברורה (ס"ק י) כתב: עיין בביאור הגר"א שפסק כדעת השו"ע [דאין לברך מעלות השחר ואילך]. ובפמ"ג כתב אם השעה דחוקה **המיקל להניח מעלות השחר ואילך אין גוערין בו**, ועכ"פ לכתחילה בודאי נכון מאד להמתין מלברך עד שיכיר בין תכלת ללבן".

הרי לנו מחלוקת הפוסקים אם מברכים על ציצית אחרי עלות השחר לפני הנץ החמה, כלומר האם זמן זה נחשב "יום" או לא. ובפשטות, יש לתלות זאת במחלוקת המשנה ברורה והתעוררות תשובה. לפי המשנה ברורה

שהגדרת **"לילה" ו"יום" הוא זמן**, הרי ש"יום" הוא הזמן שאחרי עלות השחר, ולכן אמנם יכול לברך על ציצית גם לפני שמכיר בין תכלת ללבן, כי כבר מעת שעלה השחר נחשב הזמן ליום שהוא זמן לבישת ציצית. אולם לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך ויום תלוי באור**, מכיון שלאחר שעלה עמוד השחר עדיין חשוך ואין זה נחשב ליום, לא יוכל ללבוש ציצית אלא משיכיר בין תכלת ללבן.

אלא שיש מקום לחלק ולומר שבדיני ציצית כולי עלמא יודו, הן המשנה ברורה והן התעוררות תשובה, שאין זה דין של "יום" ו"לילה" אלא דין מיוחד שצריך היכר בין תכלת ללבן, ועדיין צ"ע. [ובמיוחד תשאל השאלה לגבי הארצות הצפוניות ששורר חושך במשך תקופה ארוכה בשנה, ואין זמן שיכול להכיר בין תכלת ללבן, מתי חלה מצות ציצית והיאך ייוכל לקיימה בארצות אלו, וענין זה יבואר להלן אות ד].

ב. קריאת שמע

בהלכות קריאת שמע של שחרית כתב המחבר: "ואם קראה משעלה עמוד השחר וכו' יצא בדיעבד" (או"ח סימן נח סע' ד). ובדיני קריאת שמע של ערבית כתב המחבר: "הקורא ק"ש של ערבית אחר שעלה עמוד השחר קודם הנץ החמה, לא יצא ידי חובתו אא"כ היה אנוס" (או"ח סימן רלה סע' ד).

ובהשקפה ראשונה הרי שנידונים אלו תלויים במחלוקת המשנה ברורה והתעוררות תשובה האם הזמן שבין עלות השחר לזריחת החמה נחשב יום או לילה. לפי המשנה ברורה שהגדרת **"לילה" הוא זמן**, לאחר עלות שחר אין זה זמן לילה, יהיה הדין שיוכל לקרוא קריאת שמע של שחרית לפני עלות השחר ולא יוכל לקרוא בזמן זה קריאת שמע של ערבית. אולם לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך**, מכיון שחשוך, נחשב כלילה, יהיה הדין שלא יוכל לקרוא קריאת שמע של שחרית לפני עלות השחר ויוכל לקרוא בזמן זה קריאת שמע של ערבית.

אלא שגם כאן יש מקום לחלק על דברי התוס' בברכות [שהבאנו בתחילת דברינו] שאין דיני קריאת שמע קשורים להגדרה הכללית של "יום ו"לילה", מפני שדיני קריאת שמע **אינם תלויים בהגדרת "זמן"**, אלא ק"ש של ערבית נקבעת לפי זמן שכיבה אצל בני אדם, כדכתיב "ובשכבך", וק"ש של שחרית נקבעת לפי זמן קימה, כדכתיב "ובקומך".

ג. הנחת תפילין

בשו"ע (או"ח סימן ל סע' ג) כתב: "היה רוצה לצאת לדרך בהשכמה [אפילו קודם עלות השחר, משנ"ב ס"ק יא] מניחם, וכשיגיע זמנם ימשמש בהם ויברך". ובביאור הלכה כתב: "דמה שנוהגין איזה אנשים בימות החורף להניח תפילין ולברך עליהם תיכף משעלה עמוד השחר, לא שפיר עבדי". ומבואר שלדעתו יש חיוב להמתין מלברך על תפילין עד זריחת החמה.

וגם כאן בהשקפה ראשונה היה לתלות את דין הנחת תפילין אחר עלות השחר במחלוקת המשנה ברורה והתעוררות תשובה. ואם כן היה ברור ופשוט שלפי המשנה ברורה שהגדרת **"לילה" ו"יום" הוא זמן**, הרי ש"יום" הוא הזמן שאחרי עלות השחר, ולכן יכול להניח תפילין כבר משעלה השחר, ואילו לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך ויום תלוי באור**, מכיון שלאחר שעלה עמוד השחר עדיין חשוך ואין זה נחשב ליום, לא יוכל להניח תפילין עד לזמן הנחתם.

אלא שאי אפשר לומר כן, כי הרי בביאור הלכה פסק מפורש שיש חיוב להמתין מלברך על תפילין עד זריחת החמה, ולפי דברינו היה לו להתיר להניח תפילין מייד לאחר עלות השחר ולא להמתין עד שעת הנץ החמה. ועל כרחך צריך לחלק כמו שחילקנו לגבי קריאת שמע, **שבתפילין זמן ההנחה תלוי בשכיבה ובקימה**, ולכן גם לדעת המשנה ברורה כל עוד אין זה זמן קימה אין להניח תפילין, וזמן קימה הוא רק בשעת נץ החמה ולא לפני כן.

וראיה לכך שדין הנחת תפילין תלויה בזמן שכיבה וקימה, מדברי השו"ע הרב (או"ח סימן ל סע' ה) "מי ששכח ולא הניח תפילין כל היום ונזכר אחר שהתפלל תפילת ערבית מבעוד יום, יש מי שאומר שאסור לו להניחן אז לפי שכבר עשאו לזמן זה לילה **וזמן שכיבה,** ואם יניח בו תפילין יחזור ויעשהו יום, והרי הן ב' קולות שסותרות זו את זו. אבל אם הוא לא התפלל עדיין, אפילו הציבור התפללו, אין בכך כלום וכו'. ויש מי שחולק ע"ז, וטוב לחוש לסברא האחרונה". ומפורש בדבריו שב"בזמן שכיבה" אי אפשר להניח תפילין, וכמו שנתבאר, שלכן אין דיני זמן הנחת תפילין שייכים להגדרת "יום ולילה" בכל התורה.

ד. קריאת התורה

בשו"ת קנין תורה (ח"ב סימן קכז) דן בענין קריאת התורה קודם עלות השחר, והביא שבשו"ת מהרש"ם (ח"א סי' קנח) התיר בשעת הדחק כיון שמצינו שבשבת ויו"ט מותר לקרות מקרא בלילה. אולם בקנין תורה הביא בשם שו"ת פני מבין (סימן ל) באנשים הנוסעים ליום השוק קודם אור היום וקוראים בתורה קודם צאתם שהעלה "דברכה לבטלה אין כאן אבל אין לעשות כן לכתחילה".

ולפי המבואר יתכן ותהיה בדין זה נפק"מ בין במשנה ברורה והתעוררות בתשובה. לפי המשנה ברורה שהגדרת **"לילה" הוא זמן**, לאחר עלות שחר אין זה זמן לילה אלא יום, ולכן יוכל לקרוא בתורה. אולם לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך**, מכיון שחשוך, נחשב כלילה, מסתבר שלא יוכל לקרוא בתורה קריאה שדינה שתהיה ביום.

ה. ברכת נר ובשמים בהבדלה

"שכח ולא הבדיל במוצאי שבת, מבדיל עד סוף יום שלישי, וכו' אבל על הנר ובשמים אינו מברך אלא במוצאי שבת" (שו"ע או"ח סי' רצט סע' ו) וביאר המשנה ברורה (ס"ק יח) "דברכת על האור משום דבמוצאי שבת הוא זמן בריאתו, ועל הבשמים נמי משום כדי להשיב נפש הכואבת ביציאת נשמה יתירה, וכל זה לא שייך ממוצאי שבת ואילך".

ויש להסתפק האם אפשר לברך על האור והבשמים ביום ראשון בבוקר אחרי עלות השחר לפני זריחת החמה. ולכאורה יהיה הדבר תלוי: לפי ההתעוררות תשובה, **שלילה פירושו חושך**, אך גם **כשלא חשוך לגמרי זהו גם כן לילה** [כגון בין עלות השחר והנץ החמה]. ולכן אפשר להדליק נר חנוכה גם לאחר שעלה עמוד השחר, מכיון שעדיין חשוך כל זמן שלא זרחה החמה, הרי זה נחשב לילה, ואפשר להדליק נר חנוכה שזמנו "כל הלילה", כך גם לגבי ברכת נר והבדלה, כל זמן שעדיין חשוך נקרא **מוצאי שבת** שיכול לברך עליהם. אולם לפי המשנה ברורה שהגדרת "לילה" איננה תלויה באור ובחושך, אלא **לילה הוא זמן**. וכמו שזמן הדלקת נר חנוכה היא **בלילה גמור**, ואם חשוך כל עוד שאין זה בזמן לילה, אין זה לילה, ולכן לאחר עלות השחר למרות שעדיין חשוך מכיון שאין זה זמן לילה אין יכולים כבר להדליק נר חנוכה, כך גם בהבדלה אין לברך על הנר והבשמים אלא **בזמן מוצאי שבת**, והיינו רק עד עלות השחר ולא לאחר מכן.

ו. ספירת העומר

פסק בשו"ע (או"ח סימן תפט סע' ז) "שכח ולא בירך על ספירת העומר **כל הלילה**, יספור ביום בלא ברכה". ויש להסתפק בשני אופנים: עד מתי, וממתי, אפשר לספור **בברכה**. כלומר, האם ההלכה שיכול לספור כל הלילה בברכה, פירושה עד עלות השחר או אפילו עד הנץ החמה. וכן לאידך גיסא, האם אפשר לספור ביום לאחר שקיעת החמה, כאשר עדיין אור, את הספירה של יום אתמול בלא ברכה [כדי שיוכל להמשיך לספור את שאר הימים בברכה].

והנה הספק הראשון, האם יכול לספור בברכה עד עלות השחר או אפילו עד הנץ החמה, יהיה תלוי במחלוקת המשנה ברורה והתעוררות תשובה. מאחר והדין לספור בברכה הוא **כל הלילה,** לפי המשנה ברורה שהגדרת **"לילה" הוא זמן**, לאחר עלות שחר אין זה זמן לילה, ואין לספור בברכה. אולם לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך**, מכיון שחשוך, נחשב כלילה ויכול לספור בברכה.

ולגבי הספק השני, האם אפשר לספור ביום לאחר שקיעת החמה, נחלקו הפוסקים, וכתב בשערי תשובה (סימן תפט ס"ק ד) וז"ל: "ועיין בבית דוד שכתב אם נזכר בסוף היום בין השמשות ומנה אז בלא ברכה ימנה שאר הימים בלא ברכה דליכא ס"ס גמור, ובברכי יוסף גמגם בזה". ובשו"ת בית שלמה (ח"א סימן קב) ושואל ומשיב (מהדו"ד ח"ג סי' קכז) הכריעו כדעת הברכי יוסף שיוכל להמשיך בשאר הלילות בברכה.

ולכאורה גם כאן יהיה הדבר תלוי במחלוקת המשנה ברורה והתעוררות תשובה. לפי המשנה ברורה שהגדרת **"לילה" הוא זמן**, ממילא לפני צאת הכוכבים אין זה לילה, ושפיר מועיל מה שסופר בלי ברכה שיוכל להמשיך בימים הבאים בברכה. אולם לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך**, מכיון שכבר חשוך, נחשב כלילה ולא תועיל ספירתו.

ז. תקיעת שופר

"זמן תקיעת שופר **ביום** ולא בלילה, ומצותה **משעת הנץ החמה** ואילך, ואם תקע **משעלה עמוד השחר יצא"** (שו"ע או"ח סימן תקפח סע' א). ומקור ההלכה שמצות תקיעת שופר ביום, מובא בדברי המשנה (מגילה פרק ב

משנה ה) "כל היום כשר לקריאת המגילה ולקריאת ההלל ולתקיעת שופר", ובגמרא (מגילה כ, ב) יליף לה מדכתיב (במדבר כט, א) "**יום** תרועה יהיה לכם".

ובמשנה ברורה (שם ס"ק ב) כתב: משעלה עמוד השחר יצא, דמן הדין **משעלה עמוד השחר** יממא הוא לכל הדברים, אלא לפי שאין הכל בקיאין בו וזמנין דאתי לאקדומי הצריכו חכמים לכתחלה להמתין עד הנץ דיום ברור הוא לכל". ובפשטות דברי המשנה ברורה הם לשיטתו שהגדרת **"לילה" ו"יום" הוא זמן**, ו"יום" הוא הזמן שאחרי עלות השחר, ולכן מעיקר הדין אם תקע משעלה עמוד השחר יצא, וכל מה שאמרו שתוקע משתנץ החמה הוא רק דין לכתחילה לפי שאין הכל בקיאין בזמן עלות השחר ועלולים להקדים לפני זמן זה, שבודאי זהו לילה ולא יצא ידי חובה.

אולם לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך, ויום תלוי באור**, מכיון שלאחר שעלה עמוד השחר עדיין חשוך ואין זה נחשב ליום, היה צריך להיות שלא יוכל לתקוע בשופר מקודם שתנץ החמה, וצ"ע.

ח. נטילת לולב

"מצות לולב **ביום** ולא בלילה וכו' וזמנו הוא **משתנץ החמה**" (שו"ע או"ח סי' תרנב סע' א). ובמשנה ברורה שם (ס"ק ג) כתב: "משתנץ החמה, **ואם נטלו מעמוד השחר יצא** דמעמוד השחר יממא הוא, אלא מפני שאין הכל בקיאין בו צריכין להמתין עד הנץ החמה". והיינו ממש כדבריו [המובאים לעיל] בתקיעת שופר.

ובשדה חמד (כללים מערכת הלמ"ד כלל קמ"א אות י"א) האריך בענין זה וכתב: "כתבתי במערכת ארבעה מינים סימן ג' אות כ"ב כי שלא כדין עושים קצת בני אדם שרוצים לשתות קודם תפילת שחרית איזה משקה חם (טי"י או קאוו"א) וכדי שלא לשתות קודם נטילת לולב **מקדימין ליטול הלולב אחר שעלה עמוד השחר אף שעדיין לא הנץ החמה**, וכתבתי שאנכי מזהיר את העם **שלא יעשו כן**, כי לכתחילה צריך ליטול הלולב דוקא אחר הנץ החמה וכו'. ועתה למודעי אני צריך, כי בשנה אחת נזדמן ביום הושענא רבה שבשעת נטילת לולב קודם קריאת ההלל ראיתי שעדיין לא הנץ החמה, ואמרתי להציבור להמתין מעט עד שתנץ החמה, כי כן שורת הדין מחייבת וכו'. אך חכם אחד מידידי והוא מומחה ופקיע בחכמת הקבלה יצ"ו, ענה ואמר אלי כי משמעות דברי הרב בספר שער הכוונות הוא, כי אחר שעלה עמוד השחר אין לדקדק בדבר ומותר ליטול לולב אף אם לא הנץ החמה. ונתווכחתי עמו קצת בזה בדברים שבעל פה, כי איך יתכן שיאמר הרב דבר אשר לא שיערו אבותינו הפוסקים הראשונים והאחרונים, ועלינו לשמור ולעשות כדברי כל הפוסקים **שלכתחילה צריך ליטול אחר הנץ החמה**, ואדהכי והכי הנץ החמה ונטלנו לולב כהלכה".

ובספר ביכורי יעקב (סוף סימן תרנב) נסתפק במי שנטל לולב **קודם עלות השחר** ועדיין הוא בידו עד אחר הנץ החמה, ואחר כך הניחו בידו, אם צריך לחזור וליטלו. והספק הוא אם גם תחילת הנטילה הוא בכלל המצוה ד"ולקחתם", או "ולקחתם" פירושו שהוא בידו, ולא פעולת הלקיחה. דאם נאמר שמעשה הלקיחה הוא המצוה, פשוט **דבעינן הלקיחה בעת החיוב דוקא**, ולא יצא, אבל אם נאמר שמצות הלקיחה היא שיהיו בידו, הרי מכיון שהיו בידו בעת החיוב יצא ידי חובתו, עכ"ד. ומדבריו שנטילת הלולב קודם זמן החיוב היינו כשנטל קודם עלות השחר, מפורש שלדעתו כשנטל אחר עלות השחר קודם הנץ החמה שפיר הנטילה היא בזמן החיוב ויוצא ידי חובת מצות נטילת לולב].

ולפי המבואר, נראה שנידון זה תלוי במחלוקת המשנה ברורה והתעוררות תשובה. המשנה ברורה לשיטתו שהגדרת **"לילה" ו"יום" הוא זמן**, ו"יום" הוא הזמן שאחרי עלות השחר, שפיר מכריע שאם נטל לולב משעלה עמוד השחר יצא. וכך גם הכרעת השדי חמד ודעת הביכורי יעקב. אולם לפי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך ויום תלוי באור**, מכיון שלאחר שעלה עמוד השחר עדיין חשוך ואין זה נחשב ליום, לא יוכל ליטול לולב לפני הנץ החמה.

ט. קריאת מגילה

"חייב אדם לקרות המגילה בלילה ולחזור ולשנותה ביום. ושל לילה, זמנה כל הלילה. ושל יום זמנה כל היום מהנץ החמה עד סוף היום, ואם קראה משעלה עמוד השחר יצא" (שו"ע או"ח סי' תרפז סע' א). והביא המגן אברהם שם את דברי הגהות מיימוניות שכתבו: "גר שנתגייר קודם הנץ החמה פטור מקריאת הלילה דעיקר מצותה ביום", וכתב המג"א שמשמע מדבריהם: "שאחר שלא קראה בלילה קוראה קודם הנץ החמה" [והיינו כי דוקא גר שלא היה בר חיובא מקודם לא יקרא, אבל אדם שהוא בר חיובא צריך לקרוא את המגילה של חיוב הלילה גם לאחר שעלה עמוד השחר קודם שתנץ החמה]. והמג"א חולק וכתב: "ולי נראה דאינו קורא אחר שעלה עמוד השחר, דבשלמא קריאת שמע תלוי בזמן שכיבה ואיכא דאינשי דגני בההיא שעתא, אבל הכא תלוי בלילה וכיון שעלה עמוד השחר מיקרי יום כדאיתא בגמרא".

וכן פסק במשנה ברורה (ס"ק ג) "ושל לילה זמנה כל הלילה, עד עמוד השחר, ואם לא קראה קודם אפילו באונס, שוב לא יקרא, דמשעלה עמוד השחר יממא הוא". ובס"ק ד' כתב המשנה ברורה: "מהנץ החמה, לפי שאין הכל בקיאין בעמוד השחר וזמנין דאתי לאקדומי, צריך לכתחלה להמתין עד הנץ דיום ברור הוא לכל".

ודברי המשנה ברורה הם לשיטתו שהגדרת **"לילה" ו"יום" הוא זמן**, ו"יום" הוא הזמן שאחרי עלות השחר, ולכן הכריע כהמג"א שמעיקר הדין את קריאת המגילה של הלילה יכול לקרוא רק עד עלות השחר, ואת הקריאה של היום יכול מעיקר הדין כבר מעלות השחר, וכל הסיבה שלכתחילה צריך לקרוא מהנץ החמה הוא מפני שאין הכל בקיאין בזמן עלות השחר ועלולים להקדים לקרוא לפני זמן זה, שבודאי זהו לילה ולא יצא ידי חובת קריאת המגילה ביום.

ואילו לפי דברי התעוררות תשובה שדין **לילה תלוי בחושך, ויום תלוי באור**, כיון שלאחר שעלה עמוד השחר עדיין חשוך אין זה נחשב ליום אלא לילה, יתכן שסובר כפי שמבואר מדברי הגהות מיימוניות, שיכול לקרוא את קריאת המגילה של הלילה גם משעלה עמוד השחר כל עוד לא הגיע הנץ החמה. אולם יש מקום לומר שגם ההתעוררות בתשובה יודה לדברי המגן אברהם שאין לצאת ידי חיוב קריאת מגילה של הלילה לאחר עלות השחר, מכיון שהדין שצריך לקרות מגילה בלילה וביום נלמד בגמרא (מגילה ד, א) מהפסוק (תהלים כב, ג) "אלהי אקרא יומם ולא תענה **וליל**ה ולא דומיה לי", ואם כן יש לומר שמאחר וגילה הכתוב במפורש שהחיוב הוא **בלילה**, הרי שיש לקיים את החיוב רק בלילה גמור והיינו לפני עלות השחר, ולאחר עלות השחר הגם שחשוך, מכל מקום אין זה לילה גמור שנאמר בפסוק שצריך לקרות בו קריאת מגילה של חיוב הלילה.

ד.

עוד יש לדון לפי המחלוקת בין המשנה ברורה והתעוררות תשובה ביסוד הגדרת זמן ה"לילה", האם לילה פירושו חושך, או שהגדרת "לילה" איננה תלויה באור ובחושך, אלא לילה הוא זמן, מהו זמן הדלקת נר חנוכה בארצות הצפוניות (הסמוכות לקוטב צפוני) שבמשך עונת החורף חשוך כל היום תקופה ארוכה.

ובאמת, בנושא קיום מצוות שתלויים ביום ובלילה בארצות הסמוכות לקוטב, כגון מצוות ציצית ותפילין קריאת שמע ותפילה, וכן שמירת שבת - כיצד נקבעים זמני כניסת השבת ויציאתה, בתקופה שבמשך כמה חודשים השמש אינה שוקעת, או לחלופין כשבמשך כמה חודשים שוררת חשכה, ישנה מבוכה בין הפוסקים. וכדברי המנחת אלעזר (ח"ד סימן מב) שכתב: "אמנם הוא לפליאה נשגבה כי לא נתבאר בשום מקום בש"ס ובחז"ל ולא בפוסקים ראשונים ואחרונים מהו דינם של אותם המקומות לענין ק"ש ותפילה ובפרט לענין שבת, אם כי כל רז לא אניס להו וידעו בהליכות וסיבוב השמש וכדור הארץ".

והתפארת ישראל (סוף פרק ראשון דברכות) דן בענין זה ומסקנתו לענין שמירת השבת, שיחשב את השעות **לפי שעון המקום ממנו הגיע**, ולפי זה ימנה שבע ימים של כ"ד שעות שוות שלנו, כדין ההולך המדבר ואינו יודע באיזה יום שבת שמונה ששה ימים ומקדש את היום השביעי ושובת בו (עי' שבת סט, ב). לדוגמא, אם הגיע לארצות הצפוניות ביום ראשון בשעה הששית לפי שעון המקום ממנו הגיע, יחשב עוד ה' פעמים כ"ד שעות ואז יתחיל למנות שבתו כ"ד שעות. וכהכרעה זו גם פסק המור וקציעה בסימן שד"מ. [ועוד כתב התפארת ישראל, אם יכול להבחין שהשמש עושה הקפה אחת ברקיע כל כ"ד שעות, אזי ברור ומובן שכל הקפה נחשבת ליום אחד, וכשיבוא לשם ביום ראשון לפי חשבונו, ידע שההקפה השביעית שתעשה השמש הוא יום השבת].

אלא שכבר כתב התפארת ישראל, שלפי זה יוצא דבר מופלא מאד, שאם הגיעו לארצות הצפוניות שני אנשים, האחד מאירופה והשני מאמריקה, יוצא שכל אחד צריך לשמור שבת לפי המקום שממנו יצא, וזהו חידוש גדול, שבמקום אחד ישבו שני אנשים שאותו זמן יהיה יום חול לאחד ושבת לשני.

וכן לענין תפילת שחרית וערבית ולומר מעריב ערבים ויוצר אור, כתב התפארת ישראל שיכולים להתפלל מכיון "שלפי מקומם אומרים כך". אולם לענין זמן ציצית וקריאת שמע נשאר בצ"ע וכתב "והקב"ה יאיר עינינו במאור תורתו לשמור ולעשות ולקיים מצוותיו חוקותיו ותורתיו". ואמנם בשו"ת תשובות והנהגות (ח"א סימן שט"ו) נשאל "בנוסע לפינלד לזמן קצר מאד במקום שאין יום במשך כמה חדשים, מהו לתפילה ולשבת", והשיב שלדעתו אין לגור במקומות אלו מאחר שמפקיע מעצמו את המצוות שתלויות ביום ובלילה, ואי אפשר להתיר לשהות במקומות אלו אלא לצורך גדול מאד, כיון שאין שם חובת היום כתפילין וציצית כיון שלמעשה אין יום זמן הראוי לקיום המצוות. וסיים: "ומכל מקום יש רגע ביממה שתחלף מיום ראשון לשני או משבת לשבת וחייבים לשמור שמה שבת, אבל כיון שמתבטלים ממצות כל יום אינו ראוי ליהודי לגור שמה".

ובשו"ת ישכיל עבדי (ח"ח סימן כ"ב אות ט') דן בענין זה, ומסקנתו המבוססת בעיקרה על דברי קבלה בסוד ייחוד התפילות, שבמקומות אלו ינהגו בסדר הזה: "לחלק כל כ"ד שעות, חצים ליום וחצים ללילה, ובי"ב שעות של היום להתפלל בשעות הראשונות תפילת שחרית עד ד' שעות, וק"ש עד ג' שעות, ובסוף הי"ב שעות של היום להתפלל מנחה, בתום הי"ב שעות להתחיל להתפלל תפילת ערבית. וכן אותו הדבר בשבתות ויו"ט עליהם להתנהג בסדר זה, למנות ו' זמנים של כ"ד שעות שהם ששה ימים, ובכ"ד שעות השביעי לעשות שבת, וכן ביו"ט ללכת ע"פ סדר זה, למנות החדשים כפי סדר הלוח שבארץ ישראל וכו', וכן הדבר בצום יום הכיפורים ובשאר תעניות עליהם להתנהג כפי לוח ארץ ישראל".

ומעתה יש לדון מהו זמן הדלקת נר חנוכה בארצות הצפוניות (הסמוכות לקוטב צפוני) שבמשך עונת החורף חשוך כל היום תקופה ארוכה. ולכאורה יש לתלות זאת במחלוקת בין המשנה ברורה וההתעוררות תשובה ביסוד ההגדרה מהו זמן ה"לילה", האם לילה פירושו חושך, או שהגדרת "לילה" איננה תלויה באור ובחושך, אלא לילה הוא זמן. לפי דברי ההתעוררות תשובה שהגדרת ה"לילה" תלויה בחושך, מכיון **שכל היום חשוך**, יוכלו להדליק נר חנוכה כל היום וכל הלילה.

אולם לפי דברי המשנה ברורה ש"יום ולילה" הם הגדרה של **זמן**, ואין זה תלוי **באור ובחושך**, יש מקום להסתפק ולומר שבמקומות אלו באותם השעות **שזמנם מוגדר כ"יום"**, וכמו שמביא בשו"ת ישכיל עבדי שיש לחלק את היום לשני חצאים, ואת הי"ב שעות הראשונות להחשיב כיום, אין מדליקים, כיון שזמן זה הוא יום.

וכן לאידך גיסא, באיזור הסמוך לקוטב הדרומי שאז תקופה ארוכה בחורף השמש לא שוקעת ויש אור כל הלילה, לפי המשנה ברורה ש"יום ולילה" אינם תלויים באור ובחושך, אם כן בשעות שזמנם מוגדר כ"לילה" יוכל

להדליק. אולם לפי ההתעוררות תשובה שהגדרת ה"לילה" תלויה בחושך, לא יוכלו להדליק כיון שאין זמן שבו חשוך.

והנה לענין קיום מצות קריאת שמע במקומות אלו, יתכן לומר מסברה, כפי שנתבאר לעיל, שדיני קריאת שמע אינם קשורים להגדרה הכללית של "יום ו"לילה", מפני **שאינם תלויים בהגדרת "זמן",** אלא ק"ש של ערבית נקבעת לפי **זמן שכיבה** אצל בני אדם, כדכתיב "ובשכבך", וק"ש של שחרית נקבעת לפי **זמן קימה**, כדכתיב "ובקומך". ואם כן יש לומר, שבמקומות אלו יקבעו זמני קריאת שמע של שחרית וערבית לפי זמני שכיבה וקימה הנהוגים במקומות אלו.